

نقش صبر در تکامل روحی انسان از دیدگاه آیات و روایات

عصمت اکبر^۱، طاهره جوانمرد^۲

چکیده

دغدغه و آرزوی دیرینه بسیاری از انسان‌ها، رسیدن به قله کمال است. صبر که در آیات قرآن کریم و روایات اهل بیت علیهم‌السلام به وفور از آن یاد شده است عامل تکامل دهنده روح و بعد معنوی انسان است. صبر بر طاعت، صبر بر مصیبت، صبر بر دوری از گناه و معصیت از عوامل مهم در آیات قرآن است که می‌توان با آن، موانع تکامل‌گرایی را از سر راه برداشته و به سرمنزل مقصود نهایی رسید. نوشتار حاضر با مراجعه به روایات اهل بیت علیهم‌السلام، آیات قرآن و سخنان اندیشمندان بزرگ مسلمان با بررسی انواع صبر و تحلیل آن برای رسیدن به کمال نوشته شده است. نتایج نشان می‌دهد که انسان با صبر می‌تواند از گناهان دوری کند، سختی‌ها و مصائب را تحمل کرده و با پرورگار عالم هستی انس و الفت بگیرد. این عوامل مهم، زمینه‌ساز رسیدن انسان به کمال مطلق است. روایات اهل بیت علیهم‌السلام به ویژه سخنان حضرت علی علیه‌السلام در برجسته کردن ارتباط صبر و تکامل روحی درخور توجه است.

واژگان کلیدی: صبر، تکامل روحی، اطاعت، معصیت، مصیبت.

۱. مقدمه

صبر در آیات و روایات از برترین فضایل انسانی و ویژگی مهم پیامبران بزرگ خداست. این واژه به معنای استقامت است؛ یعنی صبر در برابر موانع رسیدن به تکامل و تعالی، مقاومت ورزیدن

۱. دانش پژوه کارشناسی علوم تربیتی، از کشور پاکستان، مجتمع آموزش عالی بنت الهدی، جامعه المصطفی صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم العالمیه، قم، ایران.

۲. مربی گروه علوم تربیتی، مجتمع آموزش عالی بنت الهدی، جامعه المصطفی صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم العالمیه، قم، ایران.

در برابر مصائب پیش رو در زندگی و با اراده استوار از آنها گذشتن و دل به راه سپردن. انسان با مجهز شدن به این ویژگی، قوای نفسانی را شکست داده و تجلی صفات و قدرت های الهی در روح او نمایان شده به سرچشمه و منبع کمال پیوند خورده و به مقام خلیفه الله می رسد. بنابراین، برای گذران زندگی دنیوی پر از رنج و مشقت و ابتلائات، دوری از گناه و غفلتی که بر اثر فشارهای درونی و بیرونی ایجاد می شود و نیز برای قرار گرفتن در مسیر عبودیت و بندگی باید به این سلاح اخلاقی مجهز شد تا مسیر پر پیچ و خم کمال را به سلامت طی کرد.

مقاله نقش صبر در تکامل روحی انسان از دیدگاه عرفان، نوشته طاهره خوشحال دستجردی، صبر در برابر گرسنگی و نقشی که این نوع صبر از دیدگاه عرفان در شکوفا کردن نیروها و قدرت الهی در روح به عهده دارد را بررسی می کند. پایان نامه نقش صبر در بعد معرفتی حیات طیبه، نوشته زهرا حسینی به جنبه تأثیرگذاری صبر در بعد معرفتی حیات طیبه می پردازد. کتاب صبر از دیدگاه اسلام نوشته حسین انصاریان نیز صبر و استقامت، حقیقت صبر، ارزش صبر در راه رسیدن به الطاف الهی و... را بررسی می کند. تحقیق حاضر به نقش صبر در تکامل روحی انسان اشاره دارد که ارتباط این دو مقوله با آیات نوریخس قرآن کریم و روایات ارزشمند اهل بیت علیهم السلام مورد توجه و بررسی قرار گرفته است.

۲. مفهوم شناسی

۲-۱. صبر

صبر در لغت به معنی حبس و منع است. (ابن فارس، ۱۴۰۴، ص ۳۲۹). برای مثال وقتی کسی بگوید: «بر کاری صبر کرده ام؛ یعنی خودم را بازداشتم». این معنا از صبر با نقیض خود یعنی جزع هم سازگارتر است؛ زیرا ضد صبر، جزع به معنی بریدن و بازداشتن است (فراهیدی، بی تا، ص ۱۱۵). در اصطلاح، صبر به معنای استقامت است و معادل های دیگر نیز مانند پایداری، ایستادگی، عقب گرد نکردن، استحکام، پافشاری برای آن ذکر کرده اند (مؤسسه پژوهشی- فرهنگی انقلاب اسلامی، ۱۳۸۷). صبر یعنی، مقاومت آدمی در راه تکامل در برابر انگیزه های

شرآفرین، فسادآفرین و انحطاط آفرین. برای مثال، کوهنوردی که در برابر موانع رسیدن به قله مقاومت می‌کند و با اراده و حوصله، آنها را می‌گذراند تا به قله برسد. بنابراین، صبر یعنی، در برابر همه موانع رسیدن به تکامل و تعالی، مقاومت کردن و با اراده و عزمی استوار از آنها گذشتن و ره سپردن (خامنه‌ای، ۱۳۹۹، ص ۶).

۲-۲. کمال

کمال در لغت به معنای تمام و ضد آن نقص است. وقتی غرض شیء حاصل شود کمال نیز حاصل شده است. (ابن فارس، ۱۳۹۰، ص ۸۶۸) شهید مطهری معتقد است که بین تمام شیء و کمال شیء، تفاوت است. تمام درجایی است که همه آنچه برای وجود شیء لازم است، به وجود آمده باشد و اگر نباشد، ناقص است، اما کمال درجایی است که یک شیء بعد از آنکه تمام است درجه بالاتری نیز داشته باشد. نقطه غرض آفرینش نیز انسان و کمال آن است (مطهری، ۱۳۸۵، ص ۹۸). از نظر امیرمؤمنان علیه السلام کمال انسان در به کارگیری جسم و روح در رسیدن به غرض آفرینش اوست. راه رسیدن به مقام قرب، رضا و متخلق شدن به اخلاق الله و مقام خلیفه الهی، بهره‌گیری صحیح از لذایذ مادی، مواهب طبیعی، ترقی عقلانی و عبادت الهی است. امام علی علیه السلام می‌فرماید: «إِنَّ لِلْمُؤْمِنِ ثَلَاثَ سَاعَاتٍ فَسَاعَةٌ يَنَاجِي فِيهَا رَبَّهُ وَ سَاعَةٌ يَحَاسِبُ فِيهَا نَفْسَهُ وَ سَاعَةٌ يَخْلِي بَيْنَ نَفْسِهِ وَ بَيْنَ لَذَاتِهَا فِيمَا يَجِلُّ وَ يَجْمَلُ وَ لَيْسَ لِلْعَاقِلِ أَنْ يَكُونَ شَاخِصًا إِلَّا فِي ثَلَاثٍ مَرْمَةٍ لِمَعَاشِهِ وَ حُطُوتٍ لِمَعَادِهِ أَوْ لَذَّةٍ فِي غَيْرِ مُحَرَّمٍ؛ انسان مؤمن، ساعات زندگی خود را به سه بخش تقسیم می‌کند: قسمتی را صرف مناجات با پروردگارش می‌کند، قسمت دیگری را در طریق اصلاح معاش و زندگیش به کار می‌گیرد و قسمت سوم را برای بهره‌گیری از لذت‌های حلال دل‌پسند می‌پردازد» (سید رضی، ۱۳۸۰). برای شخص عاقل درست نیست که حرکتش جز در یکی از این سه راه باشد؛ برای اصلاح امور زندگی یا در راه آخرت و یا در لذت غیرحرام.

۳. منشأ اثر بودن صبر در تکامل روحی انسان

۳-۱. صبر و تکامل روحی در آیات قرآن

در قرآن کریم، صبر در موارد مختلفی به کار رفته و در بسیاری از موارد کاربرد آن مطلق است و مصداق خاصی برای آن ملحوظ نشده است؛ زیرا مقاومت به تناسب عملی که باید بر آن صبر کرد، معنا و شکلی مخصوص به خود می‌گیرد؛ درجایی مقاومت و پایداری در میدان جنگ با دشمن است و در جای دیگر به استقامت در صحنه مبارزه با نفس. درجایی هم به بی‌اعتنایی به وسوسه فقر و پریشانی و... گفته می‌شود، پس در همه جا صبر، مقاومت است و هیچ جا به معنای تسلیم و دست‌بسته شدن اسیر، جریان شدن و خفت کشیدن نیست. (خامنه‌ای، ۱۳۹۹، ص ۲۷) در برخی موارد هم کاربرد آن در یک مورد خاص منظور است. گردیده است.

۳-۱-۱. صبر بر طاعت و مصداقیق آن

مفهوم صبر این معنا را تداعی می‌کند که گویی عاملی انسان را به سویی می‌کشاند و او درمقابل آن مقاومت می‌کند. گاهی عامل درونی اقتضای سکون و ترک فعل را دارد که انجام آن لازم است؛ زیرا انسان، به طور طبیعی راحت طلب است و دنبال فراغت و آسودگی می‌گردد و از انجام کارهای مشکل، گریزان است، ولی اگر مکلف در موقعیتی باشد که خداوند کاری را بر او واجب کند درمقابل آن عامل درونی مقاومت می‌کند. این نوع مقاومت را صبر در طاعت گویند. (مصباح یزدی، ۱۳۷۶، ص ۸۴) هریک از عبادات به مناسبتی برای انسان ناخوشایند است. نماز به دلیل تنبلی، زکات به دلیل بخل و دنیا دوستی و حج به هر دو علت، پس هیچ طاعتی خالی از دشواری و مشقت نیست. بنابراین، صبر در مقام بندگی و پرستش خداوند و مقاومت در برابر سختی‌ها و دشواری‌های گوناگون، عبادت است. در احادیث مختلف این صبر با عبارت «صَبْرٌ عَلٰی مَا تَكْرَهُ»؛ صبر بر آنچه ناخوشایند است» یاد شده است. صبر بر طاعات چهار حالت دارید که عبارتند از:

حالت اول: حال قبل از انجام عمل باید در تصحیح نیت، کسب اخلاص، خودداری از شائبه‌های ریا و دفاع درمقابل حیل‌های نفس استقامت کند. خداوند متعال می‌فرماید: «وَمَا أُمِرُوا إِلَّا لِيَعْبُدُوا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ؛ اهل کتاب مأمور نشدند مگر به اینکه خدا را با اخلاص کامل در دین بپرستند» (بینه: ۵).

حالت دوم: حال انجام عمل تا باوجود انجام عمل از خدا غافل نشود که لازمه آن، مبارزه با انگیزه‌های ضعف و فتور تا پایان عمل است و این نیز کاری بس دشوار است.

حالت سوم: حال بعد از فراغت از عمل که افشای آن به قصد ریا خودداری کند و با دیده عجب و خودپسندی به عمل خود ننگرد و دربرابر هر چیزی که موجب بطلان عمل می‌شود، صبر کند. (نراقی، ۱۳۸۷، ص ۶۴۶). خدای تعالی می‌فرماید: «لَا تُبْطِلُوا أَعْمَالَكُمْ؛ اعمال خویش را باطل نکنید» (محمد: ۳۳).

اول) صبر در اجرای احکام دین

اجرای احکام و تعالیم اسلام و دین حق در جامعه نیازمند صبر و استقامت و تحمل کردن دشواری هاست. در برخی از آیات قرآن تعبیر «فَاصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ وَ لَا تُطِعْ مِنْهُمْ آثِمًا أَوْ كَفُورًا» (انسان: ۲۴)؛ به معنی پایداری دربرابر آنچه خدای متعال به انسان تکلیف کرده، آمده است.

دوم) صبر بر جهاد

مقاومت دربرابر دشمنان در میدان جنگ صبر بر طاعت است. همچنان که قرآن کریم می‌فرماید: «بَلَىٰ إِنْ تَصْبِرُوا وَ تَتَّقُوا وَ يَأْتُواكُمْ مِنْ قُدْرِهِمْ هَذَا يُمْدِدْكُمْ رَبُّكُمْ بِخَمْسَةِ آلَافٍ مِنَ الْمَلَائِكَةِ مُسَوِّمِينَ؛ بلی، اگر شما صبر و استقامت در جهاد پیشه کنید، پرهیزکار باشید چون کافران بر شما شتابان و خشمگین بیایند خداوند برای حفظ و نصرت شما پنج‌هزار فرشته را با پرچمی نشان دار که (مخصوص سپاه اسلام) است به مدد شما می‌فرستد» (آل عمران: ۱۲۵).

سوم) صبر بر امر به معروف و نهی از منکر

مسلم است که در همه کارهای اجتماعی به‌ویژه در برنامه اجرایی امر به معروف و نهی از منکر مشکلات فراوانی وجود دارد و سودپرستان سلطه‌جو و گناهکاران آلوده و خودخواه

به آسانی تسلیم نمی شوند و حتی در مقام اذیت و آزار و متهم ساختن آمران به معروف و ناهیان از منکر برمی آیند. قرآن در سوره لقمان می فرماید: «يَا بُنَيَّ أَقِمِ الصَّلَاةَ وَ أْمُرْ بِالْمَعْرُوفِ وَ أَنَّهُ عَنِ الْمُنْكَرِ وَ اضْبِرْ عَلَيَّ مَا أَصَابَكَ إِنَّ ذَلِكُمْ مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ؛ ای پسر! نماز را به پا دار و امر به معروف و نهی از منکر کن و بر آسیبی که به تو رسد صبر کن بی تردید صبوری از کارهای بس مهم و استوار است» (لقمان: ۱۷).

چهارم) صبر در طلب علم

قرآن کریم داستان حضرت موسی عَلَيْهِ السَّلَامُ و حضرت خضر عَلَيْهِ السَّلَامُ را به طور مفصل در سوره کهف آیات ۵۶ تا ۸۲ بیان کرده است. موضوع علم و صبر در این آیات چندین بار تکرار شده است. آیت الله مکارم شیرازی می فرماید: «آموختن علم به چند دلیل نیاز به صبر دارد: مدت های طولانی باید زحمت بکشند تا به مقصد برسند؛ سختی های زیادی را باید تحمل کند؛ افرادی که سراغ کسب علم می روند نسبت به دیگران در امور دنیا عقب تر هستند؛ براساس تجارب علمی و روایات، علم بدون غربت و گرسنگی حاصل نمی شود و فهمیدن محتوای بسیاری از علوم نیازمند پافشاری و سرسختی است. بنابراین، صبر و استقامت یکی از کلیدهای علم و آگاهی است» (مکارم شیرازی، ۱۳۸۴، ص ۴۴۹). شاهد این سخنی که همه طاعات در سایه صبر انجام می گیرد قرآن کریم است که می فرماید: «فَاضْبِرْ كَمَا صَبَرَ أَوْلُوا الْعَزْمِ مِنَ الرُّسُلِ؛ پس صبر کن چنانچه پیامبران اولوالعزم صبر کردند» (احقاف: ۳۵). تکالیف دین هرچند براساس فطرت انسان پایه گذاری شده و براساس نیازهای واقعی انسان در سیر تکامل و تعالی روحی او برنامه ریزی شده، ولی در عمل همراه با دشواری و زحمت است از این رو خداوند در آیات فراوانی، پیامبر و مؤمنین را د برابر سختی های عبادت با تعبیر «اصطبار» به صبر دعوت می کند. از جمله می فرماید: «رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ وَ مَا بَيْنَهُمَا فَاعْبُدْهُ وَ اضْطَبِرْ لِعِبَادَتِهِ هَلْ تَعْلَمُ لَهُ سَمِيًّا؛ اوست پروردگار آسمان ها و زمین و آنچه میان آن دو است، پس او را بندگی کن و در عبادت او شکیباش آیا هم نامی برای او می شناسی» (مریم: ۶۵). صبر در عبادت نه فقط انسان را به

مرتبه ای می‌رساند که می‌تواند درمقابل همه غرایز قد علم کند، همه غرایز را تعدیل کند، بلکه می‌تواند انسان را به عالم ملکوت برساند.

۳-۱-۲. صبر بر معصیت

انسان‌ها دو گروه هستند یک گروه از آنها درمقابل هوای نفس خود سر فرود آورده و صبر از کف داده است و گروه دیگر به دلیل ترس از مقام پروردگار خویش، نفس خود را حبس کرده‌اند و صبر را پیشه خود می‌کنند. (نراقی، ۱۳۸۷، ص ۶۴۴) خداوند متعال می‌فرماید: «فَأَمَّا مَنْ طَغَىٰ. وَ آتَرَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا وَأَمَّا مَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ وَ نَهَى النَّفْسَ عَنِ الْهَوَىٰ؛ اما آنکه طغیان کرده و زندگی دنیا را مقدم داشته و آن کس که از مقام پروردگارش ترسان باشد و نفس را از هوی بازدارد. معصیت درمقابل اطاعت و به معنای مخالف با امر و سرپیچی کردن از مافوق است» (نازعات: ۳۷-۴۰). امام علی علیه السلام فرمود: «الصَّبْرُ عَلَى طَاعَةِ اللَّهِ أَهْوَنُ مِنَ الصَّبْرِ عَلَى عُقُوبَتِهِ؛ صبر بر طاعت خدا آسان‌تر از صبر بر نافرمانی خداست» (آمدی، ۱۳۶۶، ص ۶۰۶). بعضی از معصیت‌ها موجب گمراهی می‌شود، ولی بعضی دیگر موجب ضلالت نیست و تنها مانع رشد و کمال روحی انسان می‌شود. برای مثال سرپیچی از مستحبات و انجام مکروهات هرچند معصیت است، اما فقط مانع رشد و کمال روحی انسان است و موجب گمراهی نمی‌شود، ولی ترک واجبات و انجام محرمات هم معصیت است و هم موجب ضلالت و گمراهی انسان می‌شود (طباطبایی، بی‌تا، ص ۳۱۱). صبر در معصیت بالاترین مرحله از صبر است و آن ایستادگی در برابر شعله‌های شهوت و هیجان‌های برخاسته از هوی و هوس و یا مقامات دنیوی است؛ زیرا بیشتر انسان‌ها در برابر فقر و گرفتاری طغیان نمی‌کنند، ولی وقتی خداوند مقام، ثروت و صحت بدن بدهد. آن وقت خیلی سخت است که خودش را سالم نگه دارد و صبر پیشه کند و این نعمت موجب غفلت و معصیت او نشود و تا انسان خودش امتحان نکند، خیال می‌کند که تهذیب شده است، ولی وقتی مرحله عمل می‌رسد، می‌بیند که نمی‌تواند تعقل کند و این نوع صبر به صبر بر نعمت هم تعبیر شده است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ص ۳۳). شیخ طوسی می‌گوید: «صبر در برابر

معصیت‌ها و هوای نفس آن قدر عظیم است که حتی حضرت یوسف علیه السلام نیز خود را از شر آن ایمن نداشته و به خدا پناهنده می‌شود» (طوسی، ۱۴۰۹، ص ۱۵۵).

همچنان که در قرآن کریم از قول حضرت یوسف علیه السلام آمده است: «وَمَا أُبْرِيءُ نَفْسِي إِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ إِلَّا مَا رَحِمَ رَبِّي إِنَّ رَبِّي غَفُورٌ رَحِيمٌ؛ من هرگز خودم را تبرئه نمی‌کنم که نفس (سرکش) بسیار به بدی‌ها امر می‌کند مگر آنکه پروردگار رحم کند همانا پروردگار آمرزنده مهربان است» (یوسف: ۵۳). نفس انسان، گناه و معصیت را دوست دارد، پس باید با او مخالفت کند و به تمایلات او پاسخ ندهد. البته مخالفت با نفس بسیار دشوار است و از آن به جهاد اکبر تعبیر شده است و سالک راه حق در برابر گناه پایداری می‌کند؛ زیرا سالک همیشه وعید الهی و کیفر گناهان را در نظر دارد. بالاتر از آن از حضرت حق حیا می‌کند، حرمت‌های الهی را بزرگ می‌دارد، حدود الهی را حفظ می‌کند و سختی و دشواری ترک گناه را تحمل می‌کند. با مجهز شدن ویژگی شکسته شدن قوای نفسانی و تجلی صفات و قدرت‌های الهی در روح باعث می‌شود و انسان را به سرچشمه و منبع کمال پیوند می‌دهد.

۳-۱-۳. صبر در برابر مصائب

خداوند در بعضی آیات قرآن، مسلمانان را در برابر حوادث و رویدادهای سخت مانند مرگ عزیزان، ازدست رفتن اموال و دارایی و پیش آمدن حوادث که قلب‌ها را از خوف لبریز می‌کند و گرسنگی و فقر را به همراه می‌آورد به صبر و پایداری فرامی‌خواند از جمله می‌فرماید: «وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ بِشَيْءٍ مِّنَ الْخَوْفِ وَالْجُوعِ وَنَقْصٍ مِّنَ الْأَمْوَالِ وَالْأَنْفُسِ وَالثَّمَرَاتِ وَبَشِّرِ الصَّابِرِينَ؛ و مسلماً شما را به چیزی از ترس و گرسنگی و زیان مالی و جانی و کاهش محصولات می‌آزماییم و صابران را نوید ده» (بقره: ۱۵۵). خداوند متعال همه انسان‌ها را آزمایش می‌کند، اما آزمایش و امتحان همه یکسان نیست. تمام جهان، صحنه آزمایش و تمام مردم حتی پیامبران نیز مورد امتحان قرار می‌گیرند. باید دانست که آزمایش‌های خداوند برای رفع ابهام نیست، بلکه برای شکوفایی استعدادها و پرورش انسان‌هاست. وسایل آزمایش الهی نیز تمام حوادث تلخ و شیرین از جمله ترس و گرسنگی، زیان مالی و جانی و کمبود محصولات است. برای پیروزی در آزمایش خوف از

دشمن نیاز به توکل و یاد خداوند است و برای مبارزه با کمبودها، نیاز به صبر و پایداری است (قرائتی، ۱۳۸۳، ص ۲۳۹). در مورد حضرت ایوب علیه السلام می‌فرماید: «وَادْكُرْ عَبْدَنَا أَيُّوبَ إِذْ نَادَى رَبَّهُ أَنِّي مَسَّنِيَ الشَّيْطَانُ بِنُصْبٍ وَعَذَابٍ. إِنَّا وَجَدْنَاهُ صَابِرًا؛ به خاطر بیاورید بنده ما ایوب، هنگامی که پروردگار را ندا داد که شیطان مرا به رنج عذاب افکند ما ایوب را صابر یافتیم» (ص: ۴۱-۴۴).

۳-۱-۴. دیدگاه صابر بر مصائب

کسانی که در برابر مصیبت‌ها و مکروهات، صبر پیشه کرده‌اند، مالکیت حقیقی را از آن خدا می‌دانند و او را صاحب حق هرگونه تصرفات در عالم به حساب می‌آورند به طور قطع چنین کسانی از وارد شدن مصائب و مشکلات متأثر نمی‌شوند. مصائب گوناگون آنها را از شکر، اطاعت و عبادت خداوند باز نداشته است و باوجود تمام مشکلات، خود را به انجام وظایف الهی وادار می‌کنند. آنها جزای نیکویی که خداوند برای صابران وعده داده را در نظر دارد و می‌داند به دنبال هر دشواری آسانی است و همچنین نعمت‌های گذشته را یادآوری می‌کند که خداوند به او اعطا کرده و در آن هنگام همه مصائب برای او آسان می‌شود. (طیب، ۱۳۷۴، ص ۲۵۴) استقامت آنها درمقابل این رویدادها، موجب شکفته شدن استعداد و قدرت‌های نهفته روح می‌شود و انسان را به خداوند که منبع کمال است، پیوند می‌دهد. اگر انسان می‌تواند به جایی برسد که جز خدا نداند به دلیل همین مصیبت‌ها است که در دنیا است. بنابراین، یکی از نعمت‌های بزرگ خدا بلاست؛ زیرا بلاموجب استکمال انسان است و باید از آنها استفاده کرد.

۳-۲. صبر و تکامل روحی در روایات

یکی از برترین فضایل اخلاقی در شخصیت‌سازی انسان صبر و استقامت در برابر مسائل و مشکلات زندگی است. درباره صبر احادیث بسیاری از ائمه معصومین علیهم السلام به ویژه از حضرت علی علیه السلام روایت شده است. ایشان خود نمونه بارز صبر و استقامت بودند و این امام بزرگوار درحالی که خلافت بر مسلمانان حق ایشان بود ۲۵ سال صبر کردند.

۳-۲-۱. انواع صبر از دیدگاه امام علی علیه السلام

امیرالمؤمنین علیه السلام فرمود: «الصَّبْرُ صَبْرَانِ: صَبْرٌ عِنْدَ الْمُصِيبَةِ حَسَنٌ جَمِيلٌ، وَ أَحْسَنُ مِنْ ذَلِكَ الصَّبْرُ عِنْدَ مَا حَرَّمَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ عَلَيْكَ الصَّبْرُ صَبْرَانِ: صَبْرٌ عِنْدَ الْمُصِيبَةِ حَسَنٌ جَمِيلٌ، وَ أَحْسَنُ مِنْ ذَلِكَ الصَّبْرُ عِنْدَ مَا حَرَّمَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ عَلَيْكَ؛ صبر بر دوگونه است: صبر در هنگام مصیبت که این نیکو و زیباست و نیکوتر از آن، صبر نمودن در هنگام روبه رو شدن با چیزهایی است که خداوند بر تو حرام کرده و یاد خدا نیز بر دوگونه است: یاد کردن خداوند عزوجل در هنگام مصیبت و برتر از آن، یاد کردن خداوند در هنگام مواجهه با حرام الهی است که این یاد، مانع و بازدارنده آتش دوزخ است». (مظاهری، ۱۳۷۹، ص ۱۰۵)

۳-۲-۲. عوامل ایجاد صبر در روایات

اول ایمان

امام علی علیه السلام صبر را به سر ایمان تشبیه کرده‌اند و ایمان را که خود کلید قفل کمال و سعادت است بدون صبر ناپایدار دانسته و می‌فرماید: «عَلَيْكُمْ بِالصَّبْرِ، فَإِنَّ الصَّبْرَ مِنَ الْإِيمَانِ كَالرَّأْسِ مِنَ الْجَسَدِ وَ لَا خَيْرَ فِي جَسَدٍ لَا رَأْسَ مَعَهُ، وَ لَا فِي إِيْمَانٍ لَا صَبْرَ مَعَهُ؛ و بر شما باد به شکیبایی که صبر ایمان را چون سر است بر بدن به همان طوری که بدن بدون سر، ارزشی ندارد همین‌طور هم ایمان بدون صبر خیری در آن نیست» (سید رضی، ۱۳۸۰). اگر انسان نگاه معنوی به عالم داشته و خدا را مدبر عالم بداند از مواجهه با سختی‌ها هراسی به دل راه نخواهد داد. او می‌داند که حتی اگر به خواسته خویش هم نرسد باز هم به مقصد اصلی که قرب و رضا الهی است رسیده؛ زیرا صابران مورد محبت ویژه خداوند قرار می‌گیرند که خداوند در قرآن فرموده: «وَ اللَّهُ يَجِبُ الصَّابِرِينَ؛ خداوند صابران را دوست دارد» (آل عمران: ۱۴۶).

امام علی علیه السلام در پاسخ کسی که پرسید ایمان چیست، فرمود: «الْإِيْمَانُ عَلَى أَرْبَعِ دَعَائِمٍ عَلَى الصَّبْرِ وَ الْيَقِينِ وَ الْعَدْلِ وَ الْجِهَادِ وَ الصَّبْرُ مِنْهَا عَلَى أَرْبَعِ شُعَبٍ عَلَى الشُّوقِ وَ الشَّفَقِ وَ الزُّهْدِ وَ التَّرَقُّبِ فَمَنْ اشْتَأَقَ إِلَى الْجَنَّةِ سَلَ عَنِ الشَّهَوَاتِ وَ مَنْ اشْفَقَ مِنَ النَّارِ اجْتَنَبَ الْمُحَرَّمَاتِ وَ مَنْ زَهَدَ فِي الدُّنْيَا اسْتَهَانَ بِالْمُصِيبَاتِ وَ مَنْ اتَّقَى الْمَوْتَ سَارَعَ إِلَى الْخَيْرَاتِ؛ ایمان بر چهار پایه

استوار است: صبر، یقین، عدل، جهاد، صبر نیز بر چهار پای قرار دارد: شوق، ترس، زهر، انتظار. آن کسی که شوق بهشت دارد، شهوت‌هایش را کم کند با آن کسی که از آتش دوزخ می‌ترسد از حرام دوری‌گزیند و آن کسی که در دنیا زهد ورزد چنین کسی مصیبت‌های دنیا را ساده پندارد و آن کس که در انتظار مرگ به سر می‌برد چنین کسی در نیکی‌ها شتاب کند» (سید رضی، ۱۳۸۰).
 امیرالمؤمنین علیه السلام به حارث اعوذ فرمود: «ثَلَاثٌ بِهِنَّ يَكْمُلُ الْمُسْلِمُ التَّفَقُّهُ فِي الدِّينِ وَ التَّقْدِيرُ فِي الْمَعِيشَةِ وَ الصَّبْرُ عَلَى التَّوَابِ؛ سه چیز است که موجب کمال مسلمانان می‌گردد: یکی تدبیر در دین و دیگری اندازه‌نگه داشتن در امر معیشت و سوم صبر در مشکلات و بلیات» (مجلسی، بی‌تا، ص ۲۱۰).

دوم) توجه به گذرا بودن دنیا

اگر گذرا بودن این دنیا با ابدیت آخرت مقایسه شود بی‌شک حکم می‌شود که دنیا لحظه‌ای بیش نیست. امام علی علیه السلام در خطبه همام در توصیف متقین می‌فرماید: «صَبَرُوا أَيَّاماً قَصِيرَةً أَعْقَبَتْهُمْ رَاحَةً طَوِيلَةً؛ انسان‌های متقی در این چند روز کوتاه زندگی دنیایی صبر می‌کنند تا در آخرت آسایش طولانی و جاودانی را به دست آورند» (سید رضی، ۱۳۸۰) امام علی علیه السلام می‌فرماید: «فَإِنَّ عَدَاً مِنَ الْيَوْمِ قَرِيبٌ، مَا أَسْرَعَ السَّاعَاتِ فِي الْيَوْمِ وَأَسْرَعَ الْأَيَّامِ فِي الشَّهْرِ وَأَسْرَعَ الشُّهُورِ فِي السَّنَةِ وَأَسْرَعَ السِّنِينَ فِي الْعُمُرِ؛ زیرا فردا به امروز نزدیک است و چقدر ساعات در روز باشتاب و سرعت می‌گذرد و روزها در ماه و ماه‌ها در سال و سال‌ها در عمر» (سید رضی، ۱۳۸۰).

سوم) وادار کردن خود به صبر

گاهی صبر کردن جزو اخلاق انسان شده و دیگر برای انسان سخت نیست. خوشا به حال کسی که به این مرحله رسیده است، اما گاهی هم انسان به این اندازه نرسیده؛ یعنی صبر کردن برای او کاری دشوار است. انسانی که کارهای مختلف را به دلیل سخت بودن از زندگی خود حذف می‌کند هیچ‌گاه نمی‌تواند طعم موفقیت و رسیدن به خواسته‌ها را بچشد. امام علی علیه السلام می‌فرماید: «لَا يَعْدَمُ الصَّبْرُ الظَّفَرَ، وَإِنْ طَالَ بِهِ الزَّمَانُ؛ هیچ‌گاه انسان صبور، بی‌روزی را

از دست نمی‌دهد هرچند که زمان آن طولانی شود» (سید رضی، ۱۳۸۰). در روایات دیگر می‌فرماید: «إِنْ لَمْ تَكُنْ حَلِيمًا فَتَحَلَّمْ؛ فَإِنَّهُ قَلَّ مَنْ تَشَبَهَ بِقَوْمٍ إِلَّا أَوْشَكَ أَنْ يَكُونَ مِنْهُمْ؛ اگر بردبار نیستی خود را به بردباری جلوه بده؛ زیرا کمتر کسی است که خود را شبیه گروهی کند و به زودی یکی از آنها نشود» (سید رضی، ۱۳۸۰). باتوجه به این حکمت از نهج البلاغه می‌توان گفت که به جای هم‌رنگ شدن با جماعت دنیاپرست، خود را هم‌رنگ اهل صبر و تحمل کرده تا دنیای را که مملو از درد و سختی است و خوشی آن با ناخوشی پیوند زده شده را به مکانی آرام برای خود تبدیل کند.

چهارم) توجه به پاداش صبر

عامل دیگری که قرآن کریم و روایات سعی دارد تا بندگان مؤمن را دلگرم کند و تحمل مشقات دنیا را بر آنان آسان سازد، وعده پاداش بی حساب به صابران است. اینکه انسان به پاداش الهی ایمان داشته باشد و باور کند همه مقررات الهی از حکمت بی حساب او نشأت گرفته و در پس انواع رنج‌ها و سختی‌ها برای صابران، پاداش و صف‌ناپذیر مقدر است، پذیرش سختی‌ها را بر او گوارا می‌کند و تأکید به اینکه خدا پاداش صابران را ضایع نمی‌کند. خداوند می‌فرماید: «يُضَيِّرُ فَإِنَّ اللَّهَ لَا يَضِيْعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ؛ هرکس صبر پیشه کند چنین کسی نیکوست و خدا اجر نیکوکاران را ضایع نگذارد» (یوسف: ۹۰). امام علی علیه السلام می‌فرماید: «فإن أتاكم الله بعافية فاقبلوا، وإن ابتليتم فاصبروا إن العاقبة للمتقين؛ اگر (به رنج و ناراحتی) مبتلا شدید، صبر کن که عاقبت (پیروزی) با پرهیزکاران است» (سید رضی، ۱۳۸۰).

پنجم) درخواست از خدا

انسان در تمام امور زندگی باید به سراغ خداوند برود، اما صبر متاعی ارزشمند و از کمالات انسانی است و تنها مبدأ کمال بخش نیز ذات مقدس پروردگار است. بنابراین، برای کسب یا افزودن این فضیلت ارزشمند اخلاقی باید از خداوند استمداد جست و از او درخواست کرد. این بدان دلیل است که خداوند می‌فرماید: «وَأَصْبِرْ وَمَا صَبْرُكَ إِلَّا بِاللَّهِ؛ صبر کن که صبر تو جز به توفیق خدا

نیست» (نحل: ۱۲۷). در قرآن نیز دعای صبر آمده است: «رَبَّنَا أَفْرِغْ عَلَيْنَا صَبْرًا؛ پروردگارا به ما صبر و استواری بخش» (بقره: ۲۵۰).

ششم) تحلیل خوش بینانه

یکی از دلایل اصلی بی صبری آن است که انسان شرایط خود را بدترین شرایط موجود دانسته و فکر نمی‌کند به اینکه بدتر از این هم ممکن بود، اما خداوند برای انسان به همین اندازه از مشکلات بسنده کرد؛ یعنی مشکلات انسان را به اندازه ظرفیت تحمل او نازل کرد. این گونه فکر کردن، حسن ظن به خداست که خود نوعی عبادت و بلکه سرمایه عبادت است. رسول خدا ﷺ می‌فرماید: «محبت دنیا رأس هر خطا و حسن ظن به خداوند رأس عبادت است» (طبرسی، ۱۹۸۸، ص ۴۰). ازسوی دیگر باید دانست که مشکلات، لطف و نعمتی است که خداوند برای بندگان مؤمن خود فرود می‌آورد. اگر رشد و کمال که در نتیجه صبر در بلا به دست می‌آید را در نظر گرفت به نعمت بودن بلا اذعان خواهد شد. آن وقت است که بنده، بلا را نشانه محبت الهی به خود می‌داند. امام صادق ع فرمود: «هرگاه خداوند بنده‌ای را دوست بدارد او را در بلا فرومی‌برد» (کلینی، ۱۳۹۲، ص ۲۷۷). این نکته برای مواردی است که مشکلات، امتحان از جانب خدا باشد. در بسیاری از موارد، مشکلات نتیجه کارها و اشتباهات خود انسان است مثل اینکه بی تدبیری کرده و تصمیم اشتباه می‌گیرد در نتیجه مشکلاتی در مسیر زندگی ایجاد می‌شود.

هفتم) فراموش کردن نعمت‌ها

مشکلات زندگی نباید موجب شود تمام نعمت‌هایی را که خداوند به انسان داده است، فراموش کند. وقتی انسان تنها به آنچه ندارد، توجه می‌کند زندگی خود را بدترین زندگی ممکن می‌پندارد، اما اگر فراموش نکند درکنار این مشکل، هزاران نعمت وجود دارد که قابل شمارش نیست وجود این مشکل او را به بن بست نمی‌رساند. (عباسی ولدی، ۱۳۹۲، ص ۸۴-۹۰) از دیدگاه قرآن و روایات، صبر عامل هر نوع تکاملی است که در زندگی فردی یا اجتماعی بشر به وجود می‌آید.

۴. نتیجه‌گیری

باتوجه به آیات و روایات مربوط به نقش صبر در تکامل روحی انسان، مسائل و سختی‌ها سازنده و تکامل بخش هستند؛ زیرا صبر در برابر آنها موجب می‌شود انسان از بند هستی محدود و ناقص خود رها شود و به هستی نامحدود و مطلق حق بپیوندد. خداوند همه انسان‌ها را آزمایش می‌کند. تمام جهان، صحنه آزمایش تمام مردم است و حتی پیامبران الهی نیز امتحان می‌شوند. به ایستادگی در برابر شعله‌های شهوت و هیجان‌های برخاسته از هوا و هوس یا مقامات دنیوی، صبر در برابر معصیت می‌گویند که بالاترین مرحله از صبر است. مجهز شدن به صبر باعث شکسته شدن قوای نفسانی و تجلی صفات و قدرت‌های الهی در روح می‌شود و انسان را به سرچشمه و منبع کمال پیوند می‌دهد. تکالیف دین هرچند براساس فطرت انسان پایه‌گذاری شده و براساس نیازهای واقعی انسان در سیر تکامل و تعالی روحی او برنامه‌ریزی شده، ولی در عمل، همراه با دشواری و زحمت است. از این رو خداوند در آیات فراوانی، پیامبر ﷺ و مؤمنین را در برابر سختی‌های عبادت به صبر دعوت می‌کند. از منظر روایات، اگر انسان در برابر نفس سرکش و هوا و هوس استقامت کند و در اطاعت فرمان خدا با مشکلات مبارزه کند پیروز خواهد شد و به هدف تکامل روحی می‌رسد. در روایات، صبر به سرایمان تشبیه شده و خود ایمان که کلید قفل کمال و سعادت است بدون صبر، ناپایدار است.

فهرست منابع

- * قرآن مجید. مترجم: مکارم شیرازی، ناصر.
۱. ابن فارس بن زکریا، احمد (۱۳۹۰). مقاییس اللغة. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
 ۲. ابن فارس بن زکریا، احمد (۱۴۰۴). معجم مقاییس اللغة. قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
 ۳. تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد (۱۳۶۶). غررالحکم و دررالکلم. قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی.
 ۴. خامنه‌ای، سیدعلی (۱۳۹۹). گفتاری در باب صبر. قم: انتشارات انقلاب اسلامی.
 ۵. سید رضی (۱۳۸۰). نهج البلاغه. مترجم: دشتی، محمد. قم: ناشر انتشارات لاهیجی.
 ۶. طباطبایی، محمد حسین (بی‌تا). تفسیرالمیزان. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
 ۷. طبرسی، میرزا حسین نوری (۱۹۸۸). مستدرک الوسائل. بیروت: مؤسسه آل بیت لاحیا التراث.
 ۸. طوسی، محمد بن حسن (۱۴۰۹). التبیان فی تفسیر القرآن. قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
 ۹. طیب، سید عبدالحسین (۱۳۷۴). اطیب البیان فی تفسیر القرآن. تهران: انتشارات اسلام.

۱۰. عباسی ولدی، محسن (۱۳۹۲). تا ساحل آرامش. قم: انتشارات جامعه الزهراء علیها السلام.
۱۱. فراهیدی، عبدالرحمن الخلیل بن احمد (۱۴۰۸ق). کتاب العین. بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.
۱۲. قرائتی، محسن (۱۳۸۳). تفسیر نور. تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن.
۱۳. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۹۲). اصول کافی. تهران: دارالاسوه للطباعة والنشر.
۱۴. مجلسی، محمدباقر (بی‌تا). بحار الانوار. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۱۵. مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۷۶). اخلاق در قرآن. قم: مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی (ره).
۱۶. مطهری، مرتضی (۱۳۸۵). مجموعه آثار. تهران: صدرا.
۱۷. مظاهری، حسین (۱۳۷۹). جهاد با نفس. قم: معصومی.
۱۸. مکارم شیرازی، ناصر، و دیگران (۱۳۷۴). تفسیر نمونه. تهران: دارالکتب اسلامیه.
۱۹. مؤسسه پژوهشی فرهنگی انقلاب اسلامی (۱۳۸۷). دیدار رؤسای سه قوه و مسئولان نظام. پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌اله العظمی سید علی خامنه‌ای، ۱۹ شهریور.
۲۰. نراقی، ملا احمد (۱۳۸۷). معراج السعاده. اصفهان: ناشر مؤسسه انتشارات خاتم الانبیاء.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

شروېشگاه علوم انساني و مطالعات فرهنگي
پرتال جامع علوم انساني